

С.М. СТОЙКО

Інститут екології Карпат НАН України

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності

м. Львів, 79007, Україна

stepan.stojko@gmail.com

ЗАВДАННЯ КАРПАТСЬКОГО БІОСФЕРНОГО ЗАПОВІДНИКА ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ ГУЦУЛЬЩИНА В ЗБЕРЕЖЕННІ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стойко С.М. Завдання Карпатського біосферного заповідника та національного природного парку Гуцульщина в збереженні етнокультурної спадщини – Природа Карпат: науковий щорічник Карпатського біосферного заповідника та Інституту екології Карпат НАН України.–2019. – №1 (4).– С. 90–95.

Упродовж останніх двох століть на теренах Українських Карпат відбулася денатуралізація природних ландшафтів, яка призвела до збіднення біологічної та екосистемної різноманітності й позначилася також на збідненні етнокультурної спадщини в гірських населених пунктах. Такою оригінальною спадщиною відзначається гуцульська ендемічна етнографічна популяція. Для її збереження обґрунтована концепція створення *етногенетичних заповідників* та з'ясовані етнічні критерії їх створення у типових гуцульських селах. На теренах Карпатського біосферного заповідника пропонується створити *Рахівсько-Ясінський етнокультурний заповідник*, а в природному національному парку Гуцульщина – *Косівсько-Космачський*. Визначені їхні пріоритетні завдання збереження етнокультурної спадщини та економічні завдання щодо розвитку характерного для Гуцульського краю гірського тваринництва, садівництва, бджільництва.

Ключові слова: Карпати, Гуцульщина, етнокультурна спадщина, етнографічна популяція

Stoyko S.M. Significance of Carpathian Biosphere Reserve and National Nature Park Hutsulshchyna in Ethnocultural Heritage Conservation

In today's technogenic age denaturalization of natural landscapes is observed, the consequences of which cause the depletion of biological and ecosystem diversity and, in some cases, the impoverishment of ethno-cultural heritage. In the Ukrainian Carpathians such original heritage is the Hutsul endemic ethnographic population. To preserve it, the concept of creation of *ethnographic reserves* was substantiated. The article elucidates the ethnic criteria for their creation in typical Hutsul settlements. On the territory of the Carpathian Biosphere Reserve, it is proposed to create a *Rakhiv-Yasinsky ethno-graphic reserve*, and in the national natural park Hutsulshchyna – *Kosivsko-Kosmachsky*. Their major tasks related to the preservation of the ethno-cultural heritage and the economic tasks related to the development of mountain livestock, gardening, beekeeping characteristic of Hutsul land have been determined.

Key words: Carpathians, Hutsulshchyna, ethnocultural heritage, ethnographic population

Суспільство протягом багатовікового розвитку було і є екологічно й економічно пов'язане з навколишньою природою, яка має вагомий вплив на різні види життєдіяльності людини. Український етнос – етнос землеробський. Тому навколишнє природне середовище мало вплив на формування його етнокультурних властивостей. Сто-совно впливу природного середовища на

етногенез заслуговують уваги дослідження українського етнологів й митця Любомира Терлецького, викладені в монографії "*Етногенез українського народу*". Досліджуючи процес етногенезу він стверджував "Етнос-народ – явище, передовсім, біокультурне тому, бо однією з своїх основ, популяцією (яка об'єднує часом, завдяки ендогамії на-роду, певні окремі расові елементи) він

– просто "частина природи", й тому, що друга головна основа етносу – етнокультурна твориться спочатку під впливом своєрідного природного середовища: геосфери – ландшафту" (Терлецький, 2007). Історик Ю.Ю. Сливка (2007), який упорядкував й редагував рукопис монографії, дав високу оцінку етногенетичним дослідженням Л. Терлецького.

Українські Карпати відзначаються складною геоморфологічною будовою, різноманіттям ґрунтових й кліматичних умов, лісових екосистем і ландшафтів, які впливали й на процес етногенезу аборигенного населення. Упродовж історичного періоду в гірській місцевості сформувалися три етнографічні популяції – *гуцульська, бойківська, лемківська*, відмінні побутовими умовами, говорами, народними традиціями, фольклором. За межами цього екорегіону таких популяцій немає, тому існують підстави вважати їх *ендемичними*. Для збереження різноманіття природної спадщини в Карпатах створені Карпатський біосферний заповідник, національні природні й ландшафтні парки й інші категорії природно-заповідного фонду. Для збереження етнокультурної спадщини ендемічних спільнот необхідно створити *етнографічні заповідники*. Ці завдання взаємопов'язані. Природне різноманіття мало вплив на різні види етнокультурної спадщини, а свідомо в етнокультурному аспекті людина з пошаною відноситиметься до навколишньої природи. На потребу збереження етнокультурної спадщини в селах Карпат неодноразово згадувалось в літературі (Стойко, 2000, 2001, 2019).

Серед згаданих етнографічних популяцій – лемківська була найбільшою й згідно досліджень В. Кубійовича (1962) нарахувала понад мільйон осіб. Після Другої світової війни відбулися трагічні для лемків події. За наказом з державного керівництва з Москви Уряд УРСР та Польський Комітет Національного Відродження підписали 9 вересня 1944 р. Угоду про евакуацію українського населення з Польщі до УРСР та польських громадян – з України до Польщі.

Упродовж 1945-1946 років, з польської частини Бескидів (Бещад) було переселено до УРСР 483 808 горян-лемків. Під час сумнозвісної операції "*Вісла*" (29 квітня-12 серпня 1947 р.) із Надсяння й Закерзоння було переселено 149 577 осіб на західні терени Польщі. Унаслідок цих політичних причин тепер в Карпатах найчисленнішою є гуцульська етнографічна популяція. Зупинимось на її найхарактерніших особливостях, етнокультурних досягненнях та заходах збереження етнокультурної спадщини.

До етнокультурної спадщини гуцульської спільноти належить властивий їй діалект, оригінальність народних традицій, релігійних обрядів, словесний і музичний фольклор, репертуар народних пісень, етнічні риси народного одягу й інші характерні етнічні ознаки. До цієї спадщини належить також багата матеріальна складова в гуцульських селах – декоративне ткацтво й килимарство, кушнірство, різьбярство, мосяжництво, писанкарство й інші види художніх промислів. Етнокультурна спадщина згаданих етнографічних спільнот є певним внеском в етнокультурну реліквію українського етносу й тому потрібно її зберігати, виходячи із загальнонаціональних міркувань.

У Флоренції 2005 р. була проведена Міжнародна конференція з охорони ландшафтів, на якій була прийнята "*Європейська ландшафтна конвенція*". У ній відзначено, що природні ландшафти мають не лише екологічне значення, але й важливе значення в економічній, соціальній, етнокультурній сферах життєдіяльності суспільства. На теренах Карпат такими етнокультурними особливостями й етнокультурною спадщиною відзначається Гуцульщина.

На північному макросхилі Карпат гуцульські села розташовані у басейнах Пруту, Бистриць Надвірнянської й Солотвинської, а на південному – у верхів'ї басейну Тиси на північ від смт Великий Бичків. Типові гуцульські населені пункти, в яких збереглися етнокультурні традиції й гуцульський діалект, збереглися також на прилеглий лівобережній частині Тиси в Румунії. В

Австро-Угорській монархії територія на лівобережжі та правобережжі Тиси належала до єдиної Марамароської адміністративної області (*Márámos megye*). Тому між розташованими тут гуцульськими селами підтримувалися економічні й етнокультурні зв'язки. Вони були перервані після Першої світової війни коли був встановлений державний кордон між Румунією та Чехословаччиною, в складі якої було Закарпаття.

Дослідженню етнокультурної спадщини Гуцульського краю значну увагу приділяла Етнографічна комісія Наукового Товариства Шевченка. Етнограф Володимир Шухевич (1897-1908) упродовж багатьох років вивчав природні умови, життєдіяльність гуцулів та їх оригінальну етнокультурну спадщину. У 1899-1904 рр. в НТШ вийшло п'ять томів, присвячених Гуцульщині, в яких охарактеризовані етнокультурні особливості гуцульської спільноти, її менталітет, специфіка гірського землеробства, вівчарства, праця гуцулів в лісовому господарстві. Описані народні звичаї на Різдвяних й Великодніх святах, весільні й похоронні обряди в гуцульських селах – Космачі, Брустурах, Шешорах. Цікаві також відомості про домашні художні промисли. Праці В. Шухевича отримали високу оцінку серед етнологів й привернули увагу до потреб збереження оригінальної етнокультурної спадщини гуцульської етнографічної спільноти.

Природну й етнографічну самобутність Гуцульщини, її вплив на ментальність горян-гуцулів, народні традиції, релігійні обряди яскраво показав Михайло Коцюбинський в історичній повісті *"Тіні забутих предків"*. За її змістом та відповідним сценарієм, написаним закарпатським письменником Іваном Чендесем, режисер Сергій Параджанов зняв однойменний фільм, який одержав високу оцінку на міжнародному фестивалі за його вагоме етнокультурне значення. У Радянському Союзі фільм був вилучений з широкого показу як такий, що сприяє *"прояву націоналізму"*. Лише після проголошення незалежності України настала можливість для широкого ознайомлення з фільмом.

Гуцульська популяція історично формувалась в лісовій зоні у висотних поясах букових, ялицево-букових, ялицево-буково-ялинових та ялинових лісів, які мали значний вплив на різні види її життєдіяльності й навіть на місцеву говірку. Ялину звичайну гуцули називають смерекою, сосну кедрову – *кедриною*, тис ягідний – *тисиною*, сосну гірську – *жерепом*, зелену вільху – *леличем*. Трав'яну рослину біловус, яка має незначне кормове значення, вони вдало називають *псянкою*.

Гуцули – кваліфіковані працівники в лісовому господарстві, лісовій та деревообробній промисловості. У ХІХ ст. та першій половині ХХ ст., на Черемоші, Білій і Чорній Тисі практикувався сплав деревини плотами (*бокорами*). Гуцули були спритними *"плотогонцями/бокорами"*. Займаючись на полонинах упродовж століть вівчарством, вони вдосконалили виробництво молочних продуктів – сира, бринзи, вурди, які користувалися великим попитом й за межами Карпат. Шляхом гібридизації була виведена низькоросла порода *"гуцульських коней"*, добре пристосована до гірських умов. В Австро-Угорській монархії їх застосовували для малокаліберної гірської артилерії. У Польщі й Чехії гуцульських коней використовують для лікування сколіозу у дітей. Гуцули вивели породу собак – *"гуцульську вівчарку"*, яка була на полонинах надійним захисником овечих отар від хижих звірів. У гірських селах було розвинуто бджільництво. Була спеціальна гірська популяція бджіл, стійка проти вірусних захворювань. Продукти ароматного гірського меду користувались широкою популярністю.

Після проведеної у радянський період колективізації сільського господарства, багато гірських традицій землекористування було занедбано. Зникла популяція гуцульських коней. Унаслідок атеїстичної пропаганди в гуцульських селах занепали традиційні різдвяні, великодні й інші релігійні звичаї. Змінювався репертуар народних пісень. У селах втрачалися етнокультурні традиції. Тому перед етнографічними запо-

відниками стоїть завдання зберегти етнокультурну спадщину гуцульської популяції. Для визначення населених пунктів, у яких доцільно створювати такі заповідники, слід брати до уваги такі найхарактерніші етнокультурні критерії: а) існуючі в селі традиції збереження різних видів етнокультурної спадщини; б) наявність в селі різних етнокультурних пам'яток; в) розвиток характерних народних художніх промислів; г) наявність природних і окультурених ландшафтів, які сприяли та сприятимуть збереженню й розвитку етнокультурної спадщини. Розглянемо можливості створення гуцульських етнографічних заповідників у гірських селах й містах, які відповідають згаданим критеріям.

Рахівсько-Ясінський етнографічний заповідник

На Закарпатті в етнокультурному аспекті цікавими є розташовані у верхів'ї басейну Тиси гуцульські населені пункти – Ясіня та Рахів. Рахів, який Розташований, який лежить на висоті 430 м н.р.м., був заснований у 1447 р. Кількість населення тепер становить 17 тис. осіб. Завдяки недалекому розташуванню Рахова до полонин на Свидівці, Квасівському Менчелі, Попі Івані Черногірському, вже з XV-го тут почався розвиток тваринництва, зокрема – вівчарства. Рахів здавна славився також такими художніми промислами як килимарство, кушнірство, різьбярство. В його околицях багато мінеральних джерел, деякі мають і лікувальне значення. Завдяки мальовничим ландшафтам, самобутній гуцульській культурі, місто вважається зараз одним із найпопулярніших туристично-рекреаційних центрів західної України. У районному місті періодично проводяться гуцульські фестивалі й ярмарки, в яких беруть участь і художні колективи із сусідніх гуцульських сіл в Румунії. У Рахові розташована дирекція *Карпатського біосферного заповідника площею 50 303 га*, який має важливе значення для збереження біологічного, екосистемного, ландшафтного різноманіття. У заповіднику періодично

проводяться наукові конференції, присвячені природоохоронним проблемам. Букові праліси, які збереглися на території біосферного заповідника Комітет МАБ ЮНЕСКО включив до Списку природних пам'яток світового значення.

Таке ж оригінальне щодо збереження гуцульської етнокультурної спадщини смт Ясіня, відоме з 1583 р. Воно розташоване під Яблонецьким перевалом (931 м н.р.м.), нараховує 7,6 тис. жителів (1990 р.). Завдяки наявності згаданих вище полонин, в Ясінях традиційно розвивалося вівчарство. Серед селян здавна були розвинуті народні художні промисли. У 1930-1936 рр. в селі було спеціальне різьбярське училище, в якому навчалася талановита гуцульська молодь. Ясіня – цікаве і в історичному аспекті. Після розпаду Австро-Угорської імперії 8 листопада 1918 р. в ньому відбулося народне віче, в якому взяли участь селяни з прилеглих сіл. Як свідчать історичні дослідження, на вічі було прийнято рішення про приєднання Гуцульського краю до Західноукраїнської Народної Республіки. Був обраний представницький орган – Українська Ясінська Народна Рада у складі 42 осіб, яку очолив мешканець села – Степан Ключурак. Рада встановила зв'язок з Державним секретаріатом ЗУНР, який тоді перебував у Станіславові й просила приєднати цю гуцульську територію до ЗУНР.

Після Світової війни 10 вересня 1919 р. на Версальській мирній конференції був прийнятий Сен-Жерменський мирний договір, згідно якого Закарпаття було приєднано до Чехословацької Республіки. У період Карпатської України, коли в 1938-39 рр. наставла загроза її окупації Угорщиною, активну роль у Карпатській Січі відіграв мешканець Ясіня – Дмитро Климпуш.

У 1824 р. у Ясінях на правобережжі Чорної Тиси була збудована дерев'яна церква *Вознесіння Господнього* (рис. 1). Вона, як пам'ятка сакральної архітектури, була включена до переліку найважливіших туристичних об'єктів тодішньої Чехословаччини й ретельно охоронялася. При тоталі-

Рис. 1. Дерев'яна церква Вознесіння Господнього (1824 р.) в смт Ясіня. Сакральна пам'ятка, внесена до Списку світової культурної спадщини

тарному радянському режимі, незважаючи на архітектурну й культурну цінність, церква була в 1949 р. закрита, використовувалась як складське приміщення й без належного догляду зазнала значних ушкоджень. У незалежній Україні церква Вознесіння Господнього була відремонтована й передана церковній громаді Ясіня для Богослужіння. Зваживши на вагоме культурне значення церкви, Комітет МАБ ЮНЕСКО на 37-й сесії 2013 р. вніс її до Списку пам'яток світової культурної спадщини.

Враховуючи збереження в Рахові та Ясінях, характерної для гуцульського краю етнокультурної спадщини, існують підстави для створення в них гуцульського етнографічного заповідника. Етнокультурна спадщина – елемент загальнокультурної сфери. Тому у створенні заповідника повинна взяти участь відділи освіти й культури Рахівської районної та Обласної адміністрацій.

Косівсько-Космацький етнографічний заповідник

На північному макросхилі Карпат на Івано-Франківщині характерними етнокультурними традиціями відзначаються гуцульські села – Косів, Космач, Шешори й інші. У районному центрі Косові є Косівський інститут декоративно-прикладного мистецтва

Львівської академії мистецтв та Косівське училище декоративно-прикладного мистецтва, в яких готують митців різного профілю. Періодично в місті проводяться гуцульські етнокультурні фестивалі, в яких беруть участь й художні колективи з гуцульських сіл Румунії.

За оригінальністю гуцульських традицій та гуцульських виробів відзначається гірське село Космач, засноване в 1412 р. на річці Пістинці. У селі працюють десятки майстрів декоративно-прикладного мистецтва. Космацькі умільці представляли свої художні вироби на багатьох українських й зарубіжних етнокультурних фестивалях й виставках. Далеко за межами України відомі космацькі килими, рушники, декоративні шкіряні й мідні вироби, писанки. У Космачі створено історико-краєзнавчий музей, в якому є відділ дисидентів-шестидесятників, що приїжджали для ознайомлення з етнокультурними досягненнями Гуцульського краю. Популярністю користується музей Олекси Довбуша, який загинув підступно в околицях цього села. З Космачем пов'язана діяльність ряду науковців та культурних діячів – мовознавця й етнографа академіка Філарета Колесси, письменниці Ірини Вільде, художників – Олекси Новаківського, Григорія Смольського й інших (рис. 2).

У Косівському районі створено національний природний парк *Гуцульщина* площею 32 271 га, в якому охороняються раритетні для Карпат букові, ялицево-букові, буково-ялицево-ялинові природні ліси. У господарській зоні НПП розташовані історично давні гуцульські поселення, серед яких цікаві в етнокультурному аспекті – Косів та Космач. Існують реальні можливості для створення *Косівсько-Космацького гуцульського етнографічного заповідника*.

Завдання етнографічних заповідників полягатимуть у збереженні історичної пам'яті гуцульського краю, його етнокультурної спадщини, народних традицій й інших галузей етнокультурної сфери. У минулому в специфічних гірських умовах гуцульських сіл виробились власні методи господарювання. Тому важливими є завдання етнографічних заповідників в економічній галузі – сприянні розвитку вівчарства, гірського садівництва, бджільництва. Для надання методичної допомоги етнографічним заповідникам потрібно, щоб у штатах працівників Карпатського біосферного заповідника та національного природного парку Гуцульщина були етнологи, знайомі з етнокультурною специфікою гуцульського краю. Поруч з музеями природи, потрібно створювати в них й етнокультурні музеї.

У сучасному глобалізованому світі у багатьох цивілізованих країнах розвивається географічний туризм, завдання якого полягає в ознайомленні з природними та етнокультурними особливостями різних країн та

Рис. 2. Гуцул з Космача.
Картина Григорія Смольського, 1950 р.

народів. Комітет МАБ ЮНЕСКО включив Карпатську гірську систему, розташовану на території семи країн, до Списку 200 найважливіших у біогеографічному аспекті гірських регіонів світу. Вона заселена 10 аборигенними етносами й тому цікава також в етнокультурному аспекті. При відвіданні Українських Карпат туристи матимуть можливість ознайомитися не лише з унікальними пралісами й мальовничими гірськими ландшафтами, але з етнокультурною спадщиною гуцульської й інших ендемічних популяцій. Розвиток туризму в етнографічних заповідниках матиме для них й певні економічні вигоди.

- Кубійович В. Лемки. Енциклопедія Українознавства / В. Кубійович. – 1962. – Т.4. – С. 1272–1284.
Сливка Ю. Патріотичний вчинок видатного митця і вченого. Терлецький Любомир. Етногенез українського народу / Ю. Сливка. – Львів, 2007. – С. 3–20.
Стойко С.М. Завдання заповідних ландшафтів щодо збереження природної, історичної, етнокультурної спадщини в Україні / С.М. Стойко // Вісник Львів. держ. ун-ту ім. Ів. Франка. Серія географ., 2000. – Вип. 6. – С. 65–70.
Стойко С.М. Польсько-Словацько-Український біосферний резерват "Східні Карпати": його значення у збереженні історико-культурної спадщини Лемківщини й Бойківщини / С.М. Стойко // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. Випуск 23. Україна в ХІ ст.: концепції та моделі розвитку. – Львів, 2001. – С. 465–472.
Стойко С.М. Етнографічні заповідники на Гуцульщині, Бойківщині, Лемківщині: їх роль в збереженні етнокультурної спадщини / С.М. Стойко // Вісник НТШ, 2019. – Число 61. – С. 73–79.
Терлецький Любомир. Етногенез українського народу / Л. Терлецький. – Львів: ПП "Інтелект бізнес". – 2007. – 631 с.
Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич. – Львів: Наукове товариство Шевченка, 1897–1908. – Т. 1–5.